

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De geschiedenis van het politieke denken. Van canon naar praktijk

Bos, Jacques

Citation

Bos, J. (2004). De geschiedenis van het politieke denken. Van canon naar praktijk. *Leidschrift : De Geschiedenis Van Het Politieke Denken*, 19(December), 7-21. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/72925>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/72925>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De geschiedenis van het politieke denken. Van canon naar praktijk

Jacques Bos

De geschiedenis van het politieke denken neemt binnen het scala van historische subdisciplines een bijzondere plaats in. Voor een deel heeft dit te maken met het interdisciplinaire karakter van dit vakgebied, waarin niet alleen historici actief zijn maar ook politicologen en filosofen. Belangrijker is echter het feit dat er in dit veld in de afgelopen decennia een uitgebreide theoretische discussie is gevoerd, waardoor de geschiedenis van het politieke denken zich in methodologisch opzicht van andere historische terreinen is gaan onderscheiden. In dit artikel zullen de contouren van dit theoretische debat geschetst worden als historiografische inleiding op de hierna verzamelde bijdragen.

De geschiedenis van het politieke denken is lange tijd in sterke mate gericht geweest op de bestudering van een canon van grote denkers, van wie verondersteld werd dat zij zich bezighielden met 'eeuwige problemen' zoals vrijheid, gelijkheid en de rol van de staat. Deze gerichtheid op de canon is duidelijk zichtbaar in de meest gangbare overzichtswerken van de geschiedenis van de politieke theorie, ook die van relatief recente datum.¹ Bovendien is de nadruk op de studie van 'grote denkers' en 'eeuwige vragen' niet beperkt gebleven tot de handboeken. Een typerende opvatting voor dit perspectief is bijvoorbeeld Karl Poppers visie dat Plato in wezen beschouwd kan worden als een pleitbezorger van het totalitarisme.² Een zeer uitgesproken verdediger van de studie van de canon in de geschiedenis van het politieke denken is de Amerikaanse conservatieve filosoof Leo Strauss (1899-1973). Strauss keert zich nadrukkelijk tegen een historiserende lezing van teksten uit de geschiedenis van de politieke filosofie, waarin de betekenis van een tekst aan de context gerelateerd wordt. Deze manier van lezen mondt in zijn ogen namelijk onvermijdelijk uit in relativisme en nihilisme. In plaats daarvan betoogt Strauss dat canonieke teksten uit het verleden filosofisch serieus genomen moeten worden door een zeer zorgvuldige lezing, gericht op het blootleggen van 'esoterische elementen'

¹ Zie bijvoorbeeld George H. Sabine en Thomas L. Thorson, *A history of political theory* (Hinsdale, Ill. 1937; de laatste herziene editie verscheen in 1973) en J.S. McClelland, *A history of Western political thought* (Londen 1996).

² Karl R. Popper, *The open society and its enemies I. The spell of Plato* (Londen 1945).

die aan de oppervlakte van de tekst niet onmiddellijk zichtbaar zijn. Het uiteindelijke doel van deze manier van lezen is volgens Strauss het herstellen van het contact met de antieke en joods-christelijke wortels van de westerse cultuur die in de moderne wereld dreigen te vervagen.³

Een op de bestudering van de canon gerichte benadering als die van Strauss zal de meeste historici weinig aanspreken - en niet alleen vanwege diens conservatieve, cultuurpessimistische oriëntatie. Kenmerkend voor het historicistische perspectief dat sinds de vroege negentiende eeuw de geschiedbeoefening domineert, is juist de opvatting dat gebeurtenissen en ideeën alleen in hun eigen context begrepen kunnen worden. Dat betekent dat het problematisch wordt om canonieke teksten te bestuderen met het oog op filosofische vragen die tegenwoordig relevant zijn of zelfs een 'eeuwige' relevantie zouden hebben. De uiterste consequentie van deze opvatting is een totale reductie van de betekenis van politiek-theoretische teksten tot hun context. Een dergelijk reductionisme is duidelijk zichtbaar in de historisch-materialistische visie op de relatie tussen ideeën en de sociaal-economische onderbouw, kernachtig verwoord door Marx en Engels in de stelling: 'Die herrschenden Gedanken sind weiter nichts als der ideelle Ausdruck der herrschenden materiellen Verhältnissen.'⁴ Historicistische geschiedschrijvers zullen zulke reductionistische conclusies echter niet snel trekken, en wel om twee redenen. In de eerste plaats heeft dit te maken met de idealistische inspiratie van het klassieke historisme, met de opvatting dat de loop van de geschiedenis niet bepaald wordt door materiële factoren maar door ideeën.⁵ De tweede reden wordt gevormd door het individualistische en intentionalistische perspectief dat besloten ligt in het historisme. Historicistische geschiedschrijvers kennen over het algemeen een doorslaggevend belang toe aan het bewuste handelen van individuele actoren in de geschiedenis; sociale en economische structuren spelen in hun visie op het historisch proces geen rol van betekenis. De context speelt evenwel een belangrijke rol als achtergrond die het menselijk handelen begrijpelijk maakt. Volgens deze visie fungeert de context in de geschiedenis van het politieke denken dus als een setting waarin individuele denkers

³ Een goed overzicht van Strauss' benadering van de geschiedenis van het politieke denken bieden de artikelen in Hilail Gilden ed., *An introduction to political philosophy. Ten essays by Leo Strauss* (Detroit 1989).

⁴ Karl Marx en Friedrich Engels, 'Die deutsche Ideologie' in: Idem, *Werke* III (Berlijn 1969) 46.

⁵ Luise Schorn-Schütte, 'Ideen-, Geistes- Kulturgeschichte' in: Hans-Jürgen Goertz ed., *Geschichte. Ein Grundkurs* (Hamburg 1998) 489-515.

verschillende opties hebben om bepaalde ideeën te vormen en niet als een maatschappelijke onderbouw waartoe die ideeën volledig gereduceerd kunnen worden.

Een belangrijke vertegenwoordiger van het historisme die zich uitgebreid met de geschiedenis van het politieke denken heeft beziggehouden, is Friedrich Meinecke (1862-1954).⁶ Meineckes voornaamste werk op dit terrein is *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, gepubliceerd in 1924. Hij onderzoekt hierin de verhouding tussen macht en ethiek in het politieke leven vanaf de Renaissance. Het idee van de staatsraison vormt volgens Meinecke de brug tussen beide: het belichaamt geen universele ethiek of ongebreidelde machtsuitoefening, maar duidt op alles wat doelmatig, nuttig en heilzaam is om de staat 'das Optimum seiner Existenz' te laten bereiken.⁷ De staat wordt door Meinecke opgevat als een zich organisch ontwikkelende individualiteit, en staatslieden zijn de individuele actoren die deze ontwikkeling van de staat tot stand moeten brengen. Het idee van de staatsraison brengt beide als het ware samen, door de staatsman een perspectief op het wezen van de staat te verschaffen. De geschiedenis van het politieke denken wordt op deze manier in de eerste plaats aan de politieke geschiedenis gerelateerd, als een factor die tegelijkertijd bepaald wordt door en ook bepalend is voor de politieke ontwikkeling. Dat komt duidelijk naar voren in de reeks denkers die Meinecke bespreekt: Machiavelli wordt behandeld, maar daarnaast komen vooral minder bekende denkers aan de orde en krijgt ook de Pruisische koning Frederik II ruime aandacht. Hiermee wordt duidelijk afstand genomen van de canon van de geschiedenis van de politieke filosofie: de op de politieke context georiënteerde ideeëngeschiedenis van Meinecke brengt andere denkers in beeld.

Meinecke is primair geïnteresseerd in het verband tussen ideeën en de politieke praktijk en gaat niet expliciet in op de relatie tussen de door hem bestudeerde politieke denkbeelden en de filosofische canon. Niettemin is het de moeite waard om kort op deze relatie in te gaan. Paul Oskar Kristeller (1905-1999) maakt in dit verband een onderscheid tussen de geschiedenis van de filosofie in strikte zin - waarin vooral canonieke teksten bestudeerd worden - en de geschiedenis van het denken. Dit laatste veld is

⁶ Voor Meinecke, zie Georg G. Iggers, *Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart* (4e druk; Wenen 1997) 253-294.

⁷ Friedrich Meinecke, *Werke I. Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte* (München 1957) 5.

aanzienlijk breder dan het eerste: het richt zich op de geschiedenis van aan de filosofie grenzende gebieden zoals wetenschap, religie, literatuur en kunst. Deze gebieden vormen volgens Kristeller ‘a storehouse of problems and ideas which are less elaborate and less methodical than those of philosophy proper, but which may stimulate philosophical thought and discussion when they are subjected to some greater methodological elaboration’.⁸ Evenals Meinecke ziet Kristeller de ideeëngeschiedenis dus als een zelfstandig veld van studie, te onderscheiden van de geschiedenis van de filosofische canon. Maar anders dan Meinecke doet hij een poging beide gebieden expliciet af te grenzen, door erop te wijzen dat de geschiedenis van de filosofie en de geschiedenis van het denken wezenlijk verschillende objecten hebben en bovendien op een verschillende manier naar die objecten kijken - in het eerste geval vanuit het systematische begrippenkader van de filosofie, als ‘an integral part of philosophy itself’, in het tweede geval vanuit een breder historisch perspectief.⁹ Daarnaast ligt de relevantie van de ideeëngeschiedenis voor Kristeller op een ander vlak dan voor Meinecke: de laatste plaatst de studie van ideeën in het kader van de politieke geschiedenis, Kristeller ziet de geschiedenis van het denken primair als een ‘auxiliary discipline’ van de geschiedenis van de filosofie.¹⁰

Een andere visie op de verhouding tussen de ideeëngeschiedenis en de geschiedenis van de filosofie vinden we bij Arthur O. Lovejoy (1873-1962), die niet alleen inhoudelijk maar ook institutioneel een belangrijke rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van de ideeëngeschiedenis, onder meer door de oprichting van *The Journal of the History of Ideas* in 1939.¹¹ Evenals Kristeller ziet Lovejoy de ideeëngeschiedenis als een discipline die wezenlijk verschilt van de geschiedenis van de filosofie. Aan de ene kant is zij minder beperkt dan de geschiedenis van de filosofie: haar domein strekt zich uit over diverse velden van onderzoek, zoals wetenschap, literatuur, kunst, religie en politiek. Aan de andere kant onderscheidt de ideeëngeschiedenis zich van de geschiedenis van de filosofie doordat zij methodologisch specifiek is: de ideeëngeschiedenis richt zich niet op werken, systemen of stromingen, maar deelt deze op in de elementen waaruit ze zijn samengesteld, in wat Lovejoy aanduidt als *unit-ideas*. Door zich te

⁸ Paul Oskar Kristeller, ‘The philosophical significance of the history of thought’ in: Idem, *Studies in Renaissance thought and letters I* (Rome 1956) 8.

⁹ Ibidem, 9.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Voor een uitvoerige bespreking van het werk van Lovejoy, zie Daniel J. Wilson, *Arthur O. Lovejoy and the quest for intelligibility* (Chapel Hill, N.C. 1980).

concentreren op deze *unit-ideas* kan de ideeënhistoricus bepaalde constante lijnen opsporen in de geschiedenis van het denken en bovendien de uiteenlopende terreinen waarop deze geschiedenis zich afspeelt met elkaar in verband brengen.¹² Lovejoy heeft deze visie uitgewerkt in *The great chain of being*, dat verscheen in 1936. Hij betoogt in dit boek dat een van de belangrijkste *unit-ideas* in de geschiedenis van het westerse denken - van Plato tot de Duitse idealisten - gevormd wordt door de gedachte dat alle dingen in de wereld verenigd zijn in een hiërarchisch systeem, een 'great chain of being' die de meest verheven entiteiten in verband brengt met de allerlaagste en eenvoudigste schepselen.

Tot in de jaren zestig van de vorige eeuw werd de geschiedenis van het politieke denken grotendeels binnen de hierboven geschetste kaders bestudeerd. Een deel van de onderzoekers in dit veld - veelal politieke wetenschappers en filosofen - richtte zich vrijwel uitsluitend op de bestudering van canonieke teksten. Anderen kozen voor een breder perspectief, bijvoorbeeld door de geschiedenis van de politieke theorie - waartoe nadrukkelijk ook teksten buiten de politiek-filosofische canon werden gerekend - te relateren aan de politieke geschiedenis. In zekere zin was de geschiedenis van het politieke denken hiermee in een impasse geraakt. Het bestuderen van de canon bood in wezen alleen perspectief als bijdrage aan het systematische filosofische debat, als poging om bepaalde in het heden relevante vraagstukken nader te onderzoeken. Voor veel historici was een dergelijke benadering uiteraard weinig aantrekkelijk. Zij waren immers gevormd door het historicistische principe dat verschijnselen - en dus ook ideeën - uit het verleden alleen in hun context begrepen kunnen worden. Tegelijkertijd kwam de klassieke historicistische opvatting dat politieke gebeurtenissen de kern van het historisch proces vormen en dat deze verklaard kunnen worden door te verwijzen naar ideeën en het intentioneel handelen van individuen meer en meer onder druk te staan. Door de bloei van historische subdisciplines als de economische en de sociale geschiedenis, al dan niet marxistisch geïnspireerd, werd deze traditionele visie op het historische proces minder vanzelfsprekend. Sociale en economische structuren kwamen in het centrum van de belangstelling te staan, wat leidde tot een nieuwe visie op de rol van ideeën in de geschiedenis en tot nieuwe opvattingen over wat kon gelden als een relevante context voor de verklaring van ideeën.

¹² Arthur O. Lovejoy, *The great chain of being. A study of the history of an idea* (herz. ed. 1964; Cambridge, Mass. en Londen 1978) 3-23.

In het verlengde van deze ontwikkelingen ontstond in brede kring het streven naar een methodologische vernieuwing van de geschiedenis van het politieke denken. In de Duitse geschiedschrijving is dit streven vooral zichtbaar in de *Begriffsgeschichte* die vanaf de late jaren zestig onder leiding van Reinhart Koselleck (1923-) werd ontwikkeld. Met de term 'begripsgeschiedenis' werd tot dan toe vooral het onderzoek naar de geschiedenis van filosofische concepten aangeduid, zoals dat werd verricht rond het tijdschrift *Archiv für Begriffsgeschichte*.¹³ Daarbij ging het om ideeëngeschiedenis in de zin van Kristeller. De begripshistorici rond Koselleck namen echter nadrukkelijk afstand van deze benadering. Zij richtten zich niet zozeer op concepten die relevant waren vanuit het perspectief van de geschiedenis van de filosofie, maar op begrippen die een uitdrukking waren van en vorm gaven aan de politiek-maatschappelijke orde. De begripsgeschiedenis kreeg daarmee een plaats in het veld van de geschiedenis van het politieke denken. De ontwikkeling van concepten werd bovendien nadrukkelijk met de sociale geschiedenis in verband gebracht, waarmee afstand genomen werd van traditionele historicistische benaderingen zoals die van Meinecke.¹⁴ Deze relatie tussen sociale geschiedenis en begripsgeschiedenis moet overigens niet als een eendimensionaal causaal verband opgevat worden. Koselleck betoogt dat begrippen voortkomen uit een bepaalde maatschappelijke context, maar tegelijkertijd deze context beïnvloeden. Concepten zijn dus zowel indicatoren van als factoren in maatschappelijke veranderingsprocessen.¹⁵

Deze uitgangspunten werden uitgewerkt in een collectief onderzoeksproject dat resulteerde in het achtdelige lexicon *Geschichtliche Grundbegriffe*.¹⁶ In dit lexicon wordt de geschiedenis getraceerd van een groot aantal fundamentele concepten op het gebied van het denken over politiek en samenleving, zoals 'volk', 'burger', 'vrijheid' en 'vooruitgang'. De tijdspanne die daarin bestreken wordt is doorgaans zeer omvangrijk: de meeste van deze grondbegrippen hebben een geschiedenis die zich uitstrekt

¹³ Pim den Boer, 'The historiography of German *Begriffsgeschichte* and the Dutch project of conceptual history' in: Iain Hampsher-Monk, Karin Tilmans en Frank van Vree ed., *History of concepts: comparative perspectives* (Amsterdam 1998) 13-14.

¹⁴ Voor een uitgebreide bespreking van het theoretische perspectief van de *Begriffsgeschichte*, zie Melvin Richter, *The history of political and social concepts. A critical introduction* (Oxford 1995).

¹⁵ Reinhart Koselleck, 'Begriffsgeschichte und Sozialgeschichte' in: Idem ed., *Historische Semantik und Begriffsgeschichte* (Stuttgart 1979) 19-36.

¹⁶ Otto Brunner, Werner Conze en Reinhart Koselleck ed., *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexicon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Stuttgart 1972-1997).

van de Oudheid tot heden. Een cruciale periode wordt gevormd door de eeuw tussen 1750 en 1850, die volgens Koselleck beschouwd moet worden als een *Sattelzeit*, een overgangstijd waarin grote maatschappelijke transformaties zoals de Franse Revolutie en de Industriële Revolutie zich vertaalden in fundamentele betekenisveranderingen van de centrale begrippen in het discours over politiek en maatschappij. Deze betekenisveranderingen hebben volgens Koselleck een aantal gemeenschappelijke kenmerken. Ten eerste gaat het om een democratisering van begrippen, wat inhoudt dat ze op een groter deel van de bevolking van toepassing worden geacht; daarnaast treedt er een *Verzeitlichung* op, in de zin dat concepten een toekomstverwachting en een diagnose van het verleden gaan bevatten. Tegelijkertijd worden de begrippen gepolitiseerd en krijgen ze een zodanige abstractiegraad dat ze als ideologisch instrument gebruikt kunnen worden.¹⁷

In de *Geschichtliche Grundbegriffe* staat de Duitse geschiedenis centraal. Geïnspireerd door dit lexicon werden ook voor andere Europese landen begripshistorische projecten opgezet, die echter op sommige punten aanzienlijk van het voorbeeld verschillen. In de jaren tachtig begon Rolf Reichardt (1940-), een leerling van Koselleck, met de samenstelling van een *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich*.¹⁸ De opzet van dit project is zeer vergelijkbaar met die van de *Geschichtliche Grundbegriffe*: in beide gevallen gaat het om meerdelige lexica waarin de ontwikkeling van een aantal van fundamenteel belang geachte begrippen wordt getraceerd. Ook in het *Handbuch* is sprake van een *Sattelzeit*, zij het dat deze in de periode tussen 1680 en 1820 gedateerd wordt. De begripshistorische analyses beperken zich tot dit laatstgenoemde tijdvak, in tegenstelling tot de *Geschichtliche Grundbegriffe*, waar de geschiedenis van bepaalde concepten zo mogelijk vanaf de Oudheid wordt beschreven. Bovendien wordt een breder spectrum van bronnen onderzocht door ook gebruik te maken van niet expliciet theoretiserende teksten, zoals pamfletten, tijdschriften en woordenboeken. In dit opzicht beweegt de begripshistorie van het *Handbuch* zich enigszins in de richting van de Franse mentaliteitsgeschiedenis.¹⁹ Een andere variant van begripshistorie treffen we aan in een Nederlands project, dat gestart is in de jaren negentig en dat tot nu toe in vier artikelenbundels

¹⁷ Reinhardt Koselleck, 'Einleitung' in: *Geschichtliche Grundbegriffe I* (Stuttgart 1972) xv-xix.

¹⁸ Rolf Reichardt en Eberhardt Schmitt ed., *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich, 1680-1820* (München 1985-).

¹⁹ Den Boer, 'The historiography of German *Begriffsgeschichte*', 18-20.

heeft geresulteerd.²⁰ In deze bundels is gekozen voor het analyseren van telkens één concept dat echter vanuit een groot aantal verschillende invalshoeken wordt besproken. De Nederlandse begripsgeschiedenis streeft nadrukkelijk naar een overschrijding van disciplinaire grenzen: naast historici spelen ook literatuur- en kunsthistorici een belangrijke rol. Dit leidt tot een zekere verwijdering van de uitgangspunten van Kosellecks *Begriffsgeschichte*: in feite heeft de nadruk op de politieke functie van begrippen en de inbedding in de sociale geschiedenis plaatsgemaakt voor een breder cultuurhistorisch perspectief.

Tegelijk met de opkomst van de *Begriffsgeschichte* in Duitsland vond in de Angelsaksische wereld eveneens een belangrijke methodologische heroriëntatie plaats. De theoretische inspiratiebron van deze heroriëntatie werd gevormd door de *speech act theory* die ontwikkeld was door taalfilosofen als J.L. Austin. Austin neemt afstand van de analyse van taaluitingen als beschrijvingen waarvan we kunnen vaststellen of ze waar of onwaar zijn. In plaats daarvan stelt hij dat een taaluiting altijd een handeling is: als we iets zeggen, doen we ook iets. Dit handelingsaspect van ons taalgebruik kan volgens Austin op drie niveaus geanalyseerd worden. Het eerste niveau is dat van de *locutionary act*, wat inhoudt dat we een betekenisvolle zin uitspreken die verwijst naar bepaalde dingen in de werkelijkheid. Veel taalhandelingen kunnen echter ook beschouwd worden als *illocutionary acts*, bijvoorbeeld als we informatie willen overdragen, iemand willen waarschuwen of een bevel willen geven. In de derde plaats kunnen we met ons taalgebruik een *perlocutionary act* verrichten; hiermee doelt Austin op datgene wat we teweeg brengen of bereiken als we iets zeggen, bijvoorbeeld in het geval dat we iemand overtuigen of ergens van weerhouden. Grofweg gezegd heeft de *illocutionary act* betrekking op de intentie die in een bepaalde taalhandeling geïmpliceerd is en de *perlocutionary act* op het resultaat daarvan.²¹

De Engelse historicus Quentin Skinner (1940-) gebruikt de *speech act theory* van Austin om een nieuwe richting te geven aan de studie van de geschiedenis van het politieke denken. Skinner keert zich daarbij in de eerste

²⁰ N.C.F. van Sas ed., *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999); E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema ed., *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999); Pim den Boer ed., *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001); Joost Kloek en Karin Tilmans ed., *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002).

²¹ J.L. Austin, *How to do things with words* (2e druk; Oxford 1976) 94-108.

plaats tegen benaderingen zoals die van Strauss en Lovejoy, die in zijn ogen noodzakelijkerwijs anachronistische resultaten opleveren. Dit betekent echter niet dat we geschriften uit het verleden uitsluitend in termen van hun sociale context moeten interpreteren; een dergelijk reductionisme leidt evenzeer tot onaanvaardbare interpretaties als het postuleren van ‘eeuwige vragen’ of *unit-ideas*. Op een bepaalde manier is Skinners positie verwant aan die van het klassieke historisme, waarin gesteld wordt dat kennis van de context een noodzakelijke voorwaarde is om fenomenen uit het verleden te begrijpen, maar geen voldoende voorwaarde om tot een correcte interpretatie ervan te komen (zoals reductionistische contextualisten veronderstellen). Skinner geeft echter, geïnspireerd door Austin, een zeer specifiek antwoord op de vraag wat als een relevante context kan gelden. Ideeënhistorici moeten volgens Skinner teksten uit het verleden beschouwen als taalhandelingen en zich in hun analyse concentreren op de *intended illocutionary force*. Het gaat om het beantwoorden van de vraag welke intentie er in een tekst besloten ligt, waarbij de context van de conventies waarbinnen de taalhandeling plaatsvindt een cruciale rol speelt. Als we een *illocutionary act* willen begrijpen, dan betekent dat dat we op basis van de ons bekende conventies inzien dat er sprake is van bijvoorbeeld een bevel. Hetzelfde geldt voor de interpretatie van teksten uit het verleden. Als we *Il principe* van Machiavelli willen begrijpen, dan moeten we eerst weten volgens welke conventies er in diens tijd over bepaalde thema’s werd geschreven. Vervolgens kunnen we nagaan in hoeverre Machiavelli zich aan deze conventies conformeert en kunnen we vaststellen welke *intended illocutionary force* er in zijn tekst besloten ligt. Kortom, Skinner stelt dat we de bedoeling van een tekst kunnen achterhalen door deze in verband te brengen met de context van conventies waarin deze geschreven is. Overigens gaat het hierbij niet om een voorafgaande bedoeling van de auteur, om wat Skinner aanduidt als *intention to do* - in Machiavelli’s geval zou dat kunnen zijn dat hij een positie wilde verwerven aan het hof van de Medici. De bedoeling die Skinner wil achterhalen is de *intended illocutionary force*, die naar voren komt uit de relatie tussen tekst en context: de *intention in doing*, die in de taaldaad van de auteur besloten ligt. In het geval van *Il principe* zou deze kunnen liggen in het bekritisieren van het traditionele genre van de vorstenspiegel en het geven van een nieuwe wending aan de conventionele deugdenleer die daar doorgaans uiteengezet wordt.²²

²² Quentin Skinner, ‘Meaning and understanding in the history of ideas’ in: James Tully ed., *Meaning and context. Quentin Skinner and his critics* (Cambridge 1988) 29-67. Voor de hier genoemde

Volgens Skinner zouden historici op het gebied van de geschiedenis van het politieke denken zich in de eerste plaats op de reconstructie van de toen gangbare manieren van spreken over politiek moeten richten. Deze manieren kunnen het beste geanalyseerd worden door een grondige studie te maken van de ‘tweederangs denkers’ in een bepaalde periode; juist bij deze auteurs zal de invloed van conventies immers het duidelijkst te zien zijn. In *The foundations of modern political thought* onderzoekt Skinner op basis van deze uitgangspunten de geschiedenis van het politieke denken van de late dertiende tot het eind van de zestiende eeuw. In deze periode groeit op de voedingsbodem van oudere vormen van denken geleidelijk het vocabulaire van de moderne politieke theorie, waarin het concept van de staat een cruciale rol speelt. In Skinners bespreking van deze ontwikkeling ligt de nadruk op een grote hoeveelheid minder bekende denkers; canonieke auteurs zoals Machiavelli, Luther en Bodin ontbreken niet, maar worden geïnterpreteerd tegen de achtergrond van hun inmiddels vergeten tijdgenoten.²³

Een ideeënhistoricus wiens werk grote verwantschap vertoont met dat van Skinner is John Pocock (1924-). In zijn belangrijkste boek, *The Machiavellian moment*, analyseert hij de herleving van het klassieke republicanisme bij Machiavelli en andere auteurs in de Italiaanse Renaissance en laat hij zien hoe deze traditie van *civic humanism* voortleeft in het Engelse republikeinse denken van de zeventiende en achttiende eeuw en zijn laatste hoogtepunt beleeft tijdens de Amerikaanse Revolutie.²⁴ Evenals Skinner benadert Pocock de geschiedenis van de politieke theorie niet op basis van de canon, maar probeert hij bepaalde vormen van denken bloot te leggen door ook te kijken naar auteurs die geen canonieke status hebben verworven. Deze vormen van denken worden door Pocock aangeduid als ‘politieke talen’ en ‘idiomen’, wat een grotere coherentie en duurzaamheid suggereert dan de manier waarop Skinner de conventionele context van politiek-theoretische *speech acts* conceptualiseert. Voor de theoretische fundering van zijn werk doet Pocock een beroep op het door de structuralistische taalkundige Ferdinand de Saussure geïntroduceerde onderscheid tussen *langue* en *parole*, tussen taalsysteem en individueel taalgebruik. De term *langue* gebruikt Pocock voor de politieke talen en

visies op *Il principe*, zie Skinners inleiding in Machiavelli, *The prince* (Cambridge 1988) ix-xxiv.

²³ Quentin Skinner, *The foundations of modern political thought* (Cambridge 1978).

²⁴ J.G.A. Pocock, *The Machiavellian moment. Florentine political thought and the Atlantic Republican tradition* (Princeton, N.J. 1975).

idiomen die voor een auteur beschikbaar zijn. Deze talen en idiomen hebben een paradigmatische werking: zij schrijven voor welke dingen gezegd kunnen worden en hoe deze dingen gezegd kunnen worden. Dat betekent echter niet dat er geen ruimte is voor individuele variatie. Een tekst is immers niet alleen gestructureerd door een *langue*, maar moet ook beschouwd worden als een *parole*, als een op een bepaald taalsysteem geënte *speech act*. Een auteur kan, bijvoorbeeld op grond van bepaalde ervaringen, woorden op een nieuwe manier gebruiken en op deze manier uiteindelijk zelfs innovaties in een idioom tot stand brengen. Dat is mogelijk doordat teksten communicatieve handelingen zijn in een discursief continuüm dat vele actoren omvat. De geschiedenis van het politieke denken is een geschiedenis van *transmissio*, van overdracht en vertaling. Teksten worden overgedragen aan en herhaald door andere auteurs en zetten daarmee een serie antwoorden in gang die uiteindelijk kunnen leiden tot een duurzame verandering van het oorspronkelijke idioom.²⁵

Een veel radicalere visie dan die van Pocock op de structurerende werking van conceptuele systemen treffen we aan bij de Franse filosoof Michel Foucault (1926-1984). In *Les mots et les choses* betoogt Foucault dat de geschiedenis van het westerse denken beschreven kan worden als een opeenvolging van drie *épistémès*. Met de term *épistème* doelt Foucault op de dieptestructuur van het weten die bepaalt wat kennis kan inhouden en hoe de orde van de dingen in de wereld wordt ervaren. In het *épistème* van de Renaissance wordt de wereld geordend op basis van overeenkomsten en analogieën tussen de dingen. In de periode tussen 1650 en 1800 wordt kennis gestructureerd in taxonomieën en classificaties. In het moderne *épistème*, ten slotte, staat de geschiedenis centraal: het construeren van schematische ordeningen heeft plaatsgemaakt voor een oriëntatie op oorzaken, gevolgen en veranderingen. Een *épistème* is volgens Foucault alomvattend: al onze kennis wordt er onontkoombaar door gestructureerd. Dit betekent dat we ideeën uit het verleden alleen zinvol kunnen interpreteren door ze te analyseren in de context van het *épistème* waarin ze zijn ontstaan. Door deze alomvattendheid van *épistémès* kunnen ze niet geleidelijk veranderen, zoals Pocock veronderstelt met betrekking tot politieke talen. De breuk tussen twee *épistémès* is per definitie radicaal en in wezen niet historisch verklaarbaar.²⁶

²⁵ J.G.A. Pocock, 'The state of the art' in: Idem, *Virtue, commerce and history. Essays on political thought and history, chiefly in the eighteenth century* (Cambridge 1985) 1-34.

²⁶ Michel Foucault, *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines* (Parijs 1966).

In Foucaults latere werk is het begrip *épistémè* uit het zicht verdwenen en richt hij zich op minder omvattende kennisstructuren die nauw verweven zijn met bepaalde vormen van machtsuitoefening.²⁷ Deze kennisstructuren duidt hij aan met de term *discours*. Een *discours* is geen alomvattende dieptestructuur van het weten, maar een geheel van uitspraken dat een bepaald kennisgebied constitueert en afgrenst. Elk *discours* heeft zijn eigen regels om waarheid van onwaarheid te onderscheiden. De staat, de samenleving, het lichaam, de ziel: volgens Foucault zijn dit geen stabiele objecten, maar producten van een *discours*. Bij de productie van kennissystemen en hun objecten speelt macht een cruciale rol. Macht wordt door Foucault niet gezien als het resultaat van bepaalde posities in de staat of de economie maar als een geheel van technieken, tactieken en procédés dat een oneindig verfijnd netwerk van relaties creëert, die elk aspect van het maatschappelijk leven doortrekken. Deze machtsrelaties vormen hun eigen waarheid: macht en kennis zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden.²⁸ In feite geeft Foucault hiermee een radicale herdefinitie van politiek - en daarmee ook van de geschiedenis van het politieke denken: politiek heeft in zijn ogen geen betrekking op formele machtsrelaties in de context van de staat, maar op de vorming van objecten in een *discours*.

Foucaults opvattingen hebben - misschien weinig verrassend gezien hun radicaliteit - maar weinig invloed uitgeoefend op de historici die zich bezighouden met de geschiedenis van het politieke denken, zeker in vergelijking met andere benaderingen. Tot op zekere hoogte is er in dit vakgebied een nieuwe orthodoxie ontstaan die gebaseerd is op de kernelementen in de methodologische visies van Skinner en Pocock. De bestudering van de politiek-filosofische canon heeft zijn plaats hierin grotendeels verloren en, in plaats daarvan richten de meeste historici zich op de minder bekende denkers die zij proberen te relateren aan een context. Daarbij spelen doorgaans niet alleen conventies en idiomen een rol, maar wordt ook de politiek-maatschappelijke werkelijkheid in ogenschouw genomen. Hoewel de politieke en sociale context in het werk van Skinner en

²⁷ Michel Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison* (Parijs 1975); Idem, *Histoire de la sexualité* (Parijs 1976-1984).

²⁸ Patricia O'Brien, 'Michel Foucault's history of culture' in: Lynn Hunt ed., *The new cultural history* (Berkeley, Cal. 1989) 34-37.

Pocock zeker niet ontbreekt, mag aangenomen dat de invloed van de Duitse *Begriffsgeschichte* zich hier eveneens doet gelden.²⁹

Samenvattend zouden de ontwikkelingen op het gebied van de geschiedenis van het politieke denken in de laatste decennia beschreven kunnen worden als een wending van canon naar praktijk, in de eerste plaats omdat men het politieke denken zelf - in het verlengde van de *speech act theory* - is gaan zien als een bepaalde praxis, in de tweede plaats vanwege het feit dat de relatie tussen politieke theorie en politieke praktijk steeds sterker in de belangstelling is komen te staan. Dit laatste punt lijkt een terugkeer te suggereren naar de historicistische benadering van Meinecke, die de ontwikkeling van het politieke denken ook nadrukkelijk in verband bracht met de politieke geschiedenis. Deze conclusie zou echter te ver voeren omdat daarmee de methodologische vernieuwingen in de ideeëngeschiedenis van de laatste decennia veronachtzaamd worden. Meinecke zag politieke ideeën als de uitwerkingen die individuen gaven van een soort *unit-idea*, dat van de staatsraison. Het hedendaagse perspectief op de geschiedenis van het politieke denken stelt daarentegen conventies en idiomen centraal. Daarmee begint ook de grens tussen de geschiedenis van het politieke denken en de geschiedenis van de politieke praktijk te vervagen: de politieke geschiedenis heeft zich namelijk in de afgelopen decennia eveneens afgekeerd van haar historicistische wortels, door in toenemende mate de aandacht te verleggen van gebeurtenissen naar fenomenen als 'politieke cultuur'.

De artikelen die hier verzameld zijn, bieden een goed overzicht van de benaderingen die op het moment courant zijn op het gebied van de geschiedenis van het politieke denken. Martin van Gelderen schetst de contouren van een grensoverschijdend debat over de constitutie van de Republiek en de conflicten binnen het Nederlandse calvinisme in de jaren rond 1600, waaraan zowel Nederlandse als Engelse auteurs deelnamen. Hij laat zien hoe verschillende tradities in het politieke denken elkaar kruisten en hoe de discussies die hij analyseert waren verbonden met de politieke context, die in zijn ogen niet alleen de ontwikkelingen binnen de Republiek omvat maar ook de Engels-Nederlandse verhoudingen. Van Gelderen kiest duidelijk voor een contextualiserend perspectief, waarbij hij zoveel mogelijk

²⁹ Vgl. Iain Hampsher-Monk, 'Speech acts, languages or conceptual history?' in: Iain Hampsher-Monk, Karin Tilmans en Frank van Vree ed., *History of concepts: comparative perspectives* (Amsterdam 1998) 37-50.

intellectuele en politieke facetten van de context die hij beschrijft wil blootleggen en met elkaar in verband wil brengen.

Marco de Waards benadering past eveneens binnen het methodologische kader dat in de afgelopen decennia op het gebied van de geschiedenis van het politieke denken is ontworpen. De Waard bespreekt twee auteurs die in de schaduw van de canonieke denker John Stuart Mill een debat voerden over de grondslagen van het liberalisme. Hij laat zien dat in dit debat twee rode lijnen door elkaar lopen, een die de nadruk legt op rationaliteit en een andere die de ondergeschiktheid van de mens aan het goddelijke gezag benadrukt. In de geschiedschrijving van het liberale denken ligt het accent zeer sterk op de eerste van deze twee lijnen. De Waard probeert dit anachronistische beeld te corrigeren door gedetailleerd te kijken naar de opvattingen van twee niet-canonieke auteurs.

Matthijs Loks analyse van de argumentatie in de Nederlandse grondwetscommissie van 1814 illustreert de hierboven gesignaleerde tendens dat de politieke geschiedenis en de geschiedenis van de politieke theorie naar elkaar toegroeien. Door te kijken naar de manier waarop bestuurders in een fundamenteel open situatie als die van 1814 gebruik maakten van politiek-theoretische argumenten probeert hij de kloof tussen het onderzoek naar de politieke theorie en de studie van de politieke praktijk verder te dichten.

Siep Stuurman stelt de vraag in hoeverre het mogelijk is een geschiedenis van het concept 'gelijkheid' te schrijven. Daarbij signaleert hij een belangrijk probleem dat de moderne contextualiserende ideeëngeschiedenis van het historisme geërfd heeft: als we teksten alleen in hun eigen context kunnen begrijpen, hoe kunnen we dan nog een betekenisvolle relatie leggen tussen ideeën en concepten uit verschillende perioden? Een radicaal contextualisme zou ontkennen dat dit mogelijk is, maar ontnemt daarmee de ideeëngeschiedenis haar zin. Het in navolging van Lovejoy veronderstellen van *unit-ideas* zou een andere mogelijke oplossing voor dit probleem kunnen zijn, maar dit impliceert een keuze voor een in wezen a-historische benadering. Stuurman zoekt een uitweg uit dit dilemma door gebruik te maken van de Wittgensteiniaanse notie 'familiegelijkenis'. Hoewel het niet mogelijk is alle gelijkheidsconcepten uit het verleden onder te brengen in één formele definitie, kunnen we wel bepaalde affiniteiten en parallellen herkennen. Op die manier kunnen we verschillende noties van gelijkheid met elkaar in verband brengen zonder te veronachtzamen dat ze zijn ontstaan in relatie tot bepaalde ervaringen en

zijn geformuleerd in een van de talen die op een bepaald moment beschikbaar waren.

De bijdrage van Gijs van Andel behandelt de rol van Luther op de conferentie van Torgau in 1530 over de legitimatie van actief verzet van de Duitse vorsten tegen de keizer. Van Andel keert zich tegen het intentionalisme dat kenmerkend is voor het door Skinner en Pocock gedefinieerde orthodoxe perspectief op de geschiedenis van het politieke denken. Zijn kritiek sluit nauw aan bij de bezwaren van de Franse filosoof Jacques Derrida tegen de *speech act theory*. Volgens Derrida moeten woorden niet gezien worden als instrumenten waarmee mensen bewust en naar believen betekenissen genereren; in plaats daarvan zijn woorden, die betekenis kunnen hebben dankzij hun eindeloze herhaalbaarheid, constitutief voor onze percepties en intenties. Van Andel ziet politieke talen daarom niet als het resultaat van een reeks contextgebonden intentionele taalhandelingen, maar - onder verwijzing naar de bioloog Richard Dawkins - als complexen van memen. Memen zijn eenheden van culturele transmissie, 'brokjes informatie', die zich net als genen in een evolutieproces meer of minder succesvol vermenigvuldigen.

Wouter-Jan Oosten richt zich niet op de vraag hoe wij in de geschiedenis van het politieke denken op een zinvolle manier betekenissen kunnen vinden of construeren, maar bespreekt de betekenis die de geschiedenis voor ons kan hebben, een thema dat in de meeste geschiedtheoretische debatten doorgaans verwaarloosd wordt. Dat doet hij aan de hand van het werk van Hannah Arendt, waarin het verleden een uiterst belangrijke rol speelt. Arendt analyseert historische thema's zoals het politieke leven in de Oudheid en het moderne totalitarisme als onderdeel van haar politieke filosofie. In contrast met de professionele geschiedbeoefening streeft zij niet naar wetenschappelijke kennis van het verleden, maar probeert zij zin te geven aan het verleden. Volgens Oosten is zij daarmee een voorbeeld dat historici zouden moeten navolgen: het behoort ook tot hun taak om het publieke debat te verrijken met ideeën uit het verleden. In zekere zin wordt daarmee een aspect van de op canonieke teksten gerichte ideeëngeschiedenis opnieuw naar voren gebracht, namelijk de opvatting dat teksten uit het verleden ook relevant zijn in het heden.